

Regionale gezinsculturen en kinderopvang door grootouders in Europa

Maaïke Jappens & Jan Van Bavel

1. Inleiding

In 2005 publiceerde de Europese Commissie haar groenboek *Demografische veranderingen: naar een nieuwe solidariteit tussen de generaties* over de manier waarop Europese en nationale beleidsmakers in de 21ste eeuw zouden kunnen en moeten inspelen op de vergrijzing. Een van de centrale aanbevelingen van de Commissie was de nationale en regionale werkzaamheidsgraden op te krikken. Meer bepaald is de verhoging van de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen daartoe een cruciaal ingrediënt (European Commission 2005). Met de Lissabon-doelstellingen stuurde de Europese Raad trouwens al vanaf 2000 actief aan op een verhoging van de vrouwelijke arbeidsdeelname binnen de EU (High Level Group chaired by Wim Kok 2004).

Het opkrikken van de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen heeft als algemene Europese beleidsdoelstelling echter af te rekenen met minstens twee vaststellingen. Ten eerste werd en wordt Europa gekenmerkt door een regionale diversiteit aan opvattingen, waarden en normen met betrekking tot de rol van man en vrouw in familie en gezin. In sommige regionale gezinsculturen bestaat er behoorlijk veel weerstand tegen het idee dat ook een moeder van jonge kinderen uit werken zou kunnen gaan – laat staan *moeten* gaan. Een verhoging van de arbeidsdeelname van vrouwen zou volgens de logica van deze culturen dan impliceren dat minder vrouwen voor het moederschap kiezen, of dat nog meer vrouwen het ouderschap uitstellen. Dit terwijl het geboortecijfer in dit soort van regio's sowieso al erg laag ligt, zelfs naar Europese normen (Van Bavel 2004), en terwijl de Europese Commissie oordeelt dat het geboortecijfer er beter wat hoger zou liggen (European Commission 2005). Ten tweede: tenzij men zou veronderstellen dat de vaders thuis blijven om voor de kinderen te zorgen, impliceert het opkrikken van de arbeidsdeelname van moeders dat de nodige voorzieningen voor kinderopvang aanwezig zouden zijn. In vele regio's bestaat er echter een groot wantrouwen tegenover de opvang van jonge kinderen in formele facilitieit-

ten zoals crèches en is er nauwelijks in dergelijke voorzieningen geïnvesteerd (Van Bavel 2004). Daar vertrouwen werkende ouders hun kinderen in veruit de meeste gevallen toe aan de grootouders. Verschillende onderzoeken bevestigen dan ook dat een aanzienlijk deel van de Europese grootouders zijn kinderen helpt met opvang van kleinkinderen (Smith Koslowski 2009; Hank & Buber 2009; Wheelock & Jones 2002; Lewis, Campbell & Huerta 2008; Settles *et al.* 2010). Maar het belang van kinderopvang door grootouders varieert sterk doorheen Europa en deze variatie hangt op zijn beurt sterk samen met variaties in de aanwezigheid van formele en publieke opvangvoorzieningen (Smith Koslowski 2009; Hank & Buber 2009; Lewis, Campbell & Huerta 2008).

Regionale gezinsculturen en kinderopvang zijn dus twee belangrijke elementen waarmee het beleid rekening moet houden als het de arbeidsdeelname van vrouwen wil opkrikken. Dit artikel richt de focus op kinderopvang door grootouders, verder kortweg 'grootouderopvang' genoemd, en gaat na hoe die mee verklaard kan worden door elementen uit de regionale gezinscultuur. We gaan na of het gebruik van grootouderopvang door Europese moeders vooral samenhangt met eigen attitudes ten aanzien van genderrollen in gezinsverband dan wel met de heersende gezinscultuur in de regio waarin de moeders leven.

De volgende paragraaf vat de belangrijkste bevindingen uit eerder onderzoek naar kinderopvang en grootouders samen. Daaruit komt duidelijk naar voren dat, naast de individuele kenmerken van grootouders, kinderen en kleinkinderen, ook contextuele factoren zoals de beschikbaarheid van formele kinderopvang een rol spelen. Er bestaat echter nauwelijks onderzoek naar de rol van cultuurverschillen in de grootouderopvang, terwijl er duidelijke aanwijzingen zijn dat die ook belang hebben. Paragraaf 3 inspireert zich daarom op andere onderzoekstradities om regionale verschillen in gezinscultuur onder de aandacht te brengen en vervolgens, in paragraaf 4, empirisch te indiceren. Een andere tekortkoming in het bestaande onderzoek is dat er nauwelijks aandacht was voor grootouderopvang in de ex-communistische landen van Centraal- en Oost-Europa. Ook deze belangrijke leemte willen we met dit artikel invullen. Daartoe maken we gebruik van de tweede ronde van de European Social Survey. Paragraaf 5 presenteert de resultaten van onze multilevelanalyse van de impact van individuele, regionale en nationale elementen op de grootouderopvang. Meer bepaald gaan we na welke factoren maken dat sommige Europeanen op de grootouders rekenen als belangrijkste bron van kinderopvang, terwijl anderen in de eerste plaats andere bronnen van kinderopvang gebruiken. Paragraaf 6 vat de belangrijkste vaststellingen samen.

2. Grootouders en kinderopvang in Europa

Dit artikel richt zich op regelingen waarbij grootouders hun kleinkinderen opvangen op tijdstippen dat de ouders dit niet zelf kunnen doen, bijvoorbeeld

wanneer zij uit werken gaan. Het gaat uitdrukkelijk niet over situaties waar grootouders de rol van surrogaatouder op zich nemen – een fenomeen dat in de VSA en in Australië de jongste jaren uitvoerig werd belicht (zie Erbert & Alemá 2008; Dunne & Kettler 2007; Leder, Nicholson Grinstead & Torres 2007).

Dat grootouders vaak diensten van kinderopvang bewijzen – veelal gratis – kan wijzen op de wil of het plichtsgevoel van grootouders om hun kinderen te helpen en deel uit te maken van het leven van hun kleinkinderen. Tegelijkertijd is er vaak ook een voorkeur bij ouders voor grootouderopvang omdat ze de grootouders het betrouwbaarst achten en vinden dat die hun kinderen een veilige en vertrouwde omgeving kunnen bieden. Andere ouders kiezen voor grootouderopvang omdat ze dat het handigst vinden. Voor nog anderen is vertrouwen op grootouders voor kinderopvang gewoon de enige betaalbare of beschikbare optie (Guzman 2004; Wheelock & Jones 2002; Fergusson, Maughan & Golding 2008; Brandis 2003).

Uit data van de eerste golf van de *Survey of Health, Ageing en Retirement in Europe* (SHARE) komt naar voor dat 49 percent van West-Europese grootvaders en 58 percent van de grootmoeders met kleinkinderen jonger dan 16 jaar kinderopvang verzorgen voor minstens één kleinkind. Ongeveer 30 percent doet dat bijna wekelijks of vaker (Hank & Buber 2009). Een Europese 50-plusser besteedt gemiddeld een half uur per dag aan de opvang van kleinkinderen, terwijl hij of zij gemiddeld anderhalf uur wijdt aan betaald werk en 0,3 uur per dag andere familie, vrienden of burens helpt (Croda & Gonzalez-Chapela 2005). Uit Nederlands onderzoek blijkt bovendien dat hulp bij kinderopvang de meest voorkomende vorm van steun is die oudere ouders geven aan hun volwassen kinderen (Knijn en Liefbroer 2006).

Uit eerder onderzoek weten we ook dat de prevalentie en intensiteit van kinderopvang door grootouders erg varieert en afhankelijk is van zowel individuele als contextgebonden factoren: de beschikbaarheid en bereidheid van de grootouders, de noden en voorkeuren van ouders en hun kinderen, maar ook van verschillende contextuele factoren. In wat volgt overlopen we de eigenschappen van individuele ouders, grootouders en kleinkinderen die volgens eerder onderzoek bepalend zijn voor de keuze om al dan niet grootouderopvang te gebruiken. Vervolgens kijken we welke contexteffecten uit internationaal vergelijkend onderzoek naar voren komen.

2.1 Eigenschappen van grootouders, ouders en kleinkinderen

Kleinkinderen opvangen is een gendergebonden activiteit: grootmoeders engageren zich opvallend vaker dan grootvaders. Dit geldt vooral wanneer het om frequente en langdurige kinderopvang gaat (Guzman 2004; Hank & Buber 2009; Fokkema, Ter Bekke & Dykstra 2008; Fuller-Thomson & Minkler 2001; Brandis 2003). Jongere grootouders, zowel mannen als vrouwen, bieden ook meer opvang dan oudere (Hank & Buber 2009; Fuller-Thomson & Minkler 2001). Onder

meer gezondheidsbeperkingen kunnen grootouders ervan weerhouden kleinkinderen op te vangen (Croda en Gonzalez-Chapela 2005; Hank & Buber 2009). De tewerkstelling van grootouders speelt ook een rol: grootouders met betaald werk verzorgen vaker 'wel eens' opvang dan werkloze of gepensioneerde grootouders (Guzman 2004), terwijl zij minder vaak aan regelmatige, frequente kinderopvang doen (Croda & Gonzalez-Chapela 2005; Gray 2005; Hank & Buber 2009; Sannen & Hedeboom 2002). Ten slotte heeft ook het al dan niet hebben van een partner een effect: alleenstaande grootouders bieden minder kinderopvang dan grootouders mét een partner (Fokkema, Ter Bekke & Dykstra 2008; Hank & Buber 2009; Sannen & Hedeboom 2002; Knijn & Liefbroer 2006).

Ook bij de eigenschappen van de ouders is gender van belang: grootouders langs moederszijde helpen vaker bij kinderopvang dan grootouders langs vaderszijde (Hank & Buber 2009). Leeftijd is ook een factor: jongere ouders maken vaker gebruik van kinderopvang door grootouders (Hank & Buber 2009; Fergusson, Maughan & Golding 2008; Vandell *et al.* 2003). De kans dat grootouders opvang voorzien is doorgaans groter als de moeder van de kleinkinderen werkt (Hank en Buber 2009) en neemt toe met het aantal werkuren per week (Gray 2005). Ook nacht- en weekendwerk gaan gepaard met meer grootouderopvang, die kunnen er namelijk voor zorgen dat grootouders inschakelen één van de enige opties is (Guzman 2004; Vandell *et al.* 2003). Alleenstaande ouders (al dan niet gescheiden) worden vaker bijgestaan met grootouderopvang dan ouders die samenleven met een partner (Fergusson, Maughan & Golding 2008; Hank & Buber 2009; Gray 2005). Het gebruik van grootouderopvang hangt ook samen met de sociale klasse. Omdat formele opvang te duur kan zijn voor sommige ouders, zouden grootouders meer bijspringen bij ouders met financiële problemen (Smith Koslowski 2009; Fergusson, Maughan & Golding 2008; Gray 2005). Hoger opgeleide moeders vallen minder terug op grootouders, mogelijk omdat zij geografisch mobieler en onafhankelijker zijn, of omdat grootouders hen meer kansen toeschrijven om alternatieven te vinden (Fergusson, Maughan & Golding 2008).

Uit eerder onderzoek blijkt ten slotte ook dat enkele eigenschappen van de kleinkinderen kunnen samenhangen met de kans dat ze opgevangen worden door hun grootouders. Zo neemt de kans op grootouderopvang af met de leeftijd van die kinderen (Guzman 2004; Hank & Buber 2009). Eerstgeboren of enige kinderen binnen een gezin worden vaker opgevangen door hun grootouders. Als er meer kinderen zijn wordt opvang een zwaardere taak en daarmee neemt de kans op opvang door grootouders af (Fergusson, Maughan & Golding 2008).

Logischerwijze speelt ook de woonafstand tussen grootouders, ouders en kleinkinderen een belangrijke rol. Als grootouders dichtbij wonen, is de kans groter dat ze opvang voorzien voor hun kleinkinderen. Dat geldt zeker voor regelmatige kinderopvang (Guzman 2004; Hank & Buber 2009; Sannen & Hedeboom 2002). Wanneer grootouder, ouder en kleinkind in hetzelfde huishouden wonen, wordt de opvang van de jongste door de oudste generatie veel waarschijnlijker (Vandell *et al.* 2003).

2.2 Internationale verschillen

Op basis van SHARE-data uit 2004 onderzochten Hank en Buber (2009) internationale verschillen in grootouderopvang voor tien continentale West-Europese landen. In Spanje, Italië en Zwitserland vonden ze de laagste percentages grootouders die opvang voorzien voor kleinkinderen: ongeveer de helft van de grootmoeders en 40 percent van de grootvaders. De hoogste prevalenties vonden ze in Zweden, Frankrijk, Nederland en Denemarken, waar meer dan 65 percent grootmoeders en 60 percent grootvaders kleinkinderen opvangt. Een focus op de intensiteit van de geboden kinderopvang levert echter een compleet ander verhaal op. In Zweden, Denemarken en Frankrijk doet ongeveer 20 percent van de grootouders die opvang voor kleinkinderen verzorgen dat 'bijna wekelijks of vaker'. In Mediterrane landen is dat percentage dubbel zo hoog (Hank & Buber 2009).

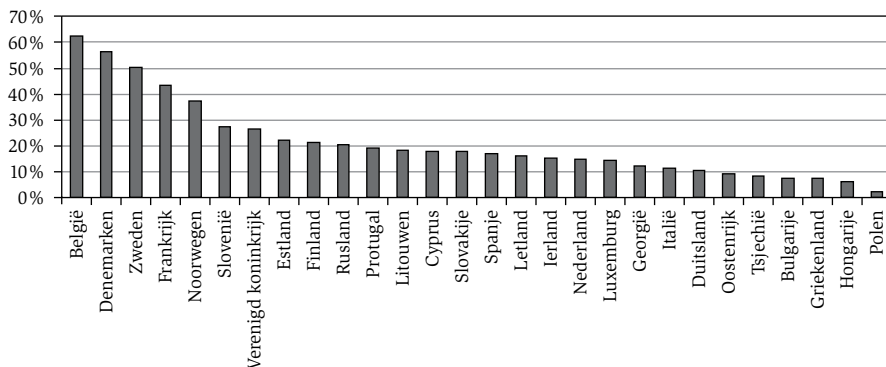
Deze inter-landelijke verschillen bleven overeind na controle voor verschillende van de hierboven besproken eigenschappen van grootouders, ouders en kinderen. De auteurs suggereren dat er drie groepen van landen bestaan in deze kwestie. In de eerste groep, bestaande uit Oostenrijk, Duitsland en Zwitserland, hebben grootouders typisch de neiging om zowel 'enige' als 'regelmatige' kinderopvang voor kleinkinderen te voorzien. In de tweede groep, waartoe de Scandinavische landen, Nederland en Frankrijk behoren, biedt het grootste aandeel grootouders wel 'af en toe' kinderopvang maar dat gebeurt zelden op regelmatige basis. De derde groep bestaat uit Mediterrane landen. Hier vangen minder grootouders kleinkinderen op, maar de grootouders die wel opvang voorzien doen dat ook vaak heel frequent en regelmatig (Hank & Buber 2009). De postcommunistische landen van Centraal- en Oost-Europa komen in dit onderzoek niet voor.

Lewis, Campbell en Huerta (2008) gebruikten data van de tweede ronde van de *European Social Survey* (verder ESS2 genoemd) om te verkennen hoe koppels werk en kinderopvang verzoenen in 13 West-Europese landen. Daarbij berekenden ze ook het percentage werkende moeders met kinderen jonger dan zes jaar waarvoor grootouders de belangrijkste vorm van kinderopvang verzorgen. Griekenland, België en Oostenrijk zijn de landen waar de hoogste percentages werkende moeders (telkens meer dan 40 percent) hoofdzakelijk vertrouwen op grootouderopvang. Die percentages liggen in deze landen zelfs hoger dan de percentages moeders die voornamelijk formele kinderopvang gebruiken. In Nederland, Portugal, Duitsland, Ierland, Groot-Brittannië, Spanje en Finland vertrouwt tussen 24 en 34 percent van de moeders in de eerste plaats op grootouders voor de opvang van hun kinderen. In Zweden, Frankrijk en Denemarken komt het minder vaak voor dat grootouders de rol van belangrijkste kinderopvang op zich nemen (Lewis, Campbell & Huerta 2008). Ook dit onderzoek besteedt geen aandacht aan Oost-Europa, hoewel dat met de gebruikte ESS2-data perfect mogelijk was geweest. Sowieso is literatuur over kinderopvang in Oost-Europese landen erg beperkt (Szelewa & Polakowski 2008), en deze landen werden tot nu toe niet in internationaal vergelijkend onderzoek over grootouderopvang betrokken.

2.3 Formele voorzieningen voor kinderopvang

Onderzoek heeft duidelijk aangetoond dat de beschikbaarheid van formele, publieke kinderopvangalternatieven een belangrijke determinant is van grootouderopvang: waar meer formele opvangvoorzieningen zijn, wordt relatief minder beroep gedaan op de grootouders (Smith Koslowksi 2009; Hank & Buber 2009; Lewis, Campbell & Huerta 2008; Gray 2005; Attias-Donfut, Ogg & Wolff 2005a; Settles *et al.* 2010). Binnen Europa bestaan er aanzienlijke verschillen in gezinsbeleid en regelingen voor kinderopvang. Met de Barcelona-doelstellingen, zette de Europese Raad in 2002 voorop om tegen het jaar 2010 formele kinderopvang te voorzien voor minstens 33 percent van de kinderen jonger dan drie jaar, en voor minstens 90 percent van de kinderen van drie tot zes (European Council 2002). Het publieke opvangaanbod is nu zowat overal in Europa in opmars, maar deze ontwikkelingen zitten in verschillende fases (Settles *et al.* 2010; European Monitoring Centre on Change 2006; Saraceno 2011).

Ten eerste schommelen de publieke investeringen in kinderopvang behoorlijk tussen landen. Volgens cijfers van de OESO investeerden Denemarken en IJsland rond het jaar 2005 relatief het meest in opvangfaciliteiten voor jonge kinderen, gevolgd door Frankrijk, Zweden en Finland. België en Noorwegen namen een gemiddelde positie in, terwijl andere landen maar de helft of nog minder investeerden in vergelijking met Denemarken en IJsland (OECD 2008a).

Bron: Multilinks databank met intergenerationele beleidsindicatoren (Keck, Hessel & Saraceno 2009).

Figuur 1. Dekkingsgraad van de kinderopvang in publieke of publiek gesubsidieerde faciliteiten voor kinderen tot drie jaar, 2003.

Ook het aanbod van publieke opvanginitiatieven voor kinderen jonger dan drie jaar vertoont sterke internationale verschillen. Figuur 1 presenteert de dekkingsgraden van formele kinderopvang rond het jaar 2003. De cijfers zijn afkomstig uit de *Multilinks* databank met intergenerationele beleidsindicatoren (Keck, Hessel & Saraceno 2009). De dekkingsgraad wordt gedefinieerd als het aantal plaatsen in kinderopvangfaciliteiten per 100 kinderen jonger dan drie jaar. Enkel plaatsen in publieke of publiek gesubsidieerde kinderopvang worden meegeteld, waar-

door de indicator wijst op de verantwoordelijkheid die de overheid neemt in het opvangaanbod. België, Denemarken en Zweden scoorden het hoogst met dekkingsgraden boven 50 percent. Frankrijk en Noorwegen volgden met graden rond 40 percent. Dekkingsgraden in Oost- en Zuid-Europese landen als Polen, Hongarije, Griekenland, Bulgarije en Tsjechië bedroegen echter minder dan tien percent. Voor kinderen van drie tot zes jaar liggen de dekkingsgraden doorgaans veel hoger, en is er minder variatie tussen landen (OECD 2008b; Keck, Hessel & Saraceno, 2009).

De beschikbaarheid van voldoende kinderopvang bevordert de arbeidsmarkt-participatie van jonge moeders. De rol van grootouders kan dan beperkt worden tot opvang in bijzondere omstandigheden, bijvoorbeeld wanneer kinderen ziek zijn of hun ouders moeten overwerken. Andersom kan een tekort aan formele opvang een hindernis vormen voor de arbeidsdeelname van jonge ouders, in de eerste plaats van moeders. Moeders die in die situatie toch willen of moeten uit werken gaan, zullen vaker moeten terugvallen op informele kinderopvang, meestal geboden door grootouders (Hank & Buber 2009; Settles *et al.* 2010). Naast het aanbod van formele kinderopvang en de werkzaamheidsgraad van moeders, beïnvloeden nog andere structurele elementen het belang van grootouderopvang in een land, onder andere de lengte van een normale werkweek en de werkzaamheidsgraad van grootouders (Smith Koslowksi 2009; Hank e& Buber 2009; Lewis, Campbell & Huerta 2008; Gray 2005; Attias-Donfut, Ogg & Wolff 2005a). Toch blijkt uit de literatuur dat dergelijke structurele factoren samen nog niet volstaan om de internationale verschillen in kinderopvang door grootouders te verklaren. Waarschijnlijk spelen ook culturele aspecten als overtuigingen en attitudes met betrekking tot zorg, genderrollen en familiale verplichtingen een belangrijke rol in de beslissingen over kinderopvang die ouders en grootouders maken (Lewis, Campbell & Huerta 2008; Saraceno 2011; Attias-Donfut, Ogg & Wolff 2005a). Juist dit willen wij, op basis van ESS2-gegevens, empirisch nagaan.

3. Regionale gezinsculturen

Hoewel Europese families vandaag gezamenlijke demografische veranderingen doormaken, verschilt het familieleven danig van regio tot regio. In de sociale demografie is één van de meest gebruikte opdelingen om de verschillen samen te vatten die van David Reher (1998). Hij identificeerde historisch en regionaal hardnekkige contrasten ('persistent contrasts') tussen de familialistische cultuur in het zuiden van Europa en de individualistische cultuur in het noorden. In Zuid-Europa, zo stelt hij, zijn familie- en gezinsbanden sterk, terwijl landen in het noorden van Europa gekenmerkt worden door eerder zwakke familiebanden. "There are regions where traditionally the family group has had priority over the individual, and others where the individual and individual values have had

priority over everything else” (Reher 1998, 203). Dit contrast zit diep geworteld in culturele en historische verschillen, en Reher ziet geen enkele aanwijzing dat het aan het vervagen is (Reher 1998).

Bij het empirisch indiceren van familialistische versus individualistische gezinsculturen steunt Reher vooral op patronen van coresidentie: in familialistische landen wonen ouders en volwassen kinderen, met eventuele kleinkinderen, veel vaker onder één dak dan in individualistische culturen (Reher 1998). Intergenerationele familiale solidariteit kan echter heel andere vormen aannemen dan wat in Zuid-Europa gebruikelijk is; ook wanneer ze niet onder één dak wonen, kunnen ouders en volwassen kinderen sterke familiebanden onderhouden, frequent contact hebben en elkaar op allerlei manieren ondersteunen (zie Dykstra & Fokkema 2011 voor een typologie). Heel wat ouders en volwassen kinderen wisselen praktische hulp en zorg uit, ook wanneer ze in gescheiden huishoudens wonen. Daarnaast zijn er zowel ouders die hun kinderen financiële hulp bieden als volwassen kinderen die hun ouders financieel tegemoet komen. Ook hier bestaat er aanzienlijke variatie in Europa, niet alleen tussen verschillende landen maar ook tussen regio's binnen eenzelfde land (Albertini, Kohli & Vogel 2007; Kohli, Künemund & Lüdicke 2005; Hank 2007; Kalmijn & Saraceno 2008; Bettio & Plantenga 2004; Schenk, Dykstra & Maas 2009; Igel *et al.* 2009; Tomassini *et al.* 2004; Kohli & Albertini 2007; Brandt, Haberkern & Szydlik 2009; Wolff & Attias-Donfut 2007; Attias-Donfut, Ogg & Wolff 2005a, 2005b; Dykstra & Fokkema 2011).

Naast verwachtingen op het vlak van coresidentie en op het vlak van de uitwisseling van steun tussen generaties, kan een gezinscultuur zich ook manifesteren in het heersende patroon van normen en attitudes met betrekking tot de rollen van man en vrouw in het gezin en met betrekking tot familieverplichtingen. Zo zijn er binnen Europa duidelijk verschillen in regionale normen en individuele attitudes ten opzichte van de verdeling van werk en zorg tussen mannen en vrouwen, wat zich onder meer uit in uiteenlopende graden van arbeidsmarkt-participatie van jonge moeders. In vergelijking met West- en Noord-Europa houden Zuid- en Oost-Europeanen er gemiddeld meer traditionele familiewaarden op na en hebben zij sterkere plichtsgevoelens ten aanzien van familie (Daatland & Herlofson 2003; Georgas *et al.* 2004; Voicu 2004; Fokkema, Ter Bekke & Dykstra 2008; Inglehart & Baker 2000).

In dit artikel worden de drie genoemde dimensies waarin regionale gezinsculturen zich manifesteren alle drie in de mate van het mogelijke geïndiceerd: patronen van coresidentie, de intergenerationele uitwisseling van steun, en normen met betrekking tot de rol van man en vrouw in gezinsverband. We houden daarbij niet vast aan de opdeling tussen Noord- versus Zuid-Europa. Die opdeling is weliswaar overzichtelijk maar blijkt de Europese werkelijkheid toch niet altijd goed samen te vatten (Dykstra & Fokkema 2011). Zo is het, ten eerste, moeilijk om sommige landen erin te situeren (Kalmijn & Saraceno 2008). Ierland, om een voorbeeld te noemen, sluit in meerdere opzichten eerder aan bij Mediterraans Europa dan bij andere Noord-Europese landen (Reher 1998; Georgas *et al.* 2004). Ook de patronen die in de postcommunistische landen van Centraal- en Oost-

Europa geobserveerd worden, sporen moeilijk met een contrast tussen Noord en Zuid. Bovendien verschillen praktijken en waardepatronen met betrekking tot het gezinsleven niet alleen tussen landen of groepen van landen; er bestaat ook belangrijke heterogeniteit tussen streken of regio's binnen landen. Ook deze duidelijke regionale verschillen hebben diepe historische wortels (Todd, 1990; Duranton, Rodríguez-Pose & Sandall, 2007; Beugelsdijk, Van Schaik & Arts 2006; Kalmijn & Uunk 2007). Verschillen tussen regio's in een land kunnen zelfs groter zijn dan verschillen tussen landen onderling. Dit is bijvoorbeeld het geval voor Spanje en Italië, waar het familieleven in het noorden telkens danig verschilt van dat in het meer familialistische en conservatieve zuiden (Kohli, Künemund & Lüdicke 2005; Santarelli & Cottone 2009).

In de plaats van een typologie te ontwikkelen, wordt de regionale heterogeniteit in dit artikel in rekening gebracht door de Europese regio's te scoren op de genoemde dimensies van gezinscultuur. Hiertoe creëren we een reeks van vier variabelen op het niveau van regio's onderscheiden *binnen* de Europese landen. Hierdoor wordt het mogelijk om culturele diversiteit binnen de nationale staten in rekening te brengen, alsook gelijkaardige patronen in naburige regio's uit verschillende landen te observeren. We doen dit niet alleen voor West-Europa maar nemen ook Oost-Europese landen en regio's mee. Deze regionale indicatoren gebruiken we in een multilevelanalyse om na te gaan of gezinsculturele elementen van invloed zijn op de grootouderopvang.

4. Hypothesen, data en methoden

Veel jonge ouders puzzelen een combinatie van diverse vormen van formele en informele opvang bij elkaar (Wheelock en Jones 2002). In dit artikel onderzoeken we de mate waarin ouders, en meer specifiek moeders, *hoofdzakelijk* op grootouders vertrouwen voor de opvang van hun kinderen. Dit wil zeggen dat ouders zich *in de eerste plaats* tot de grootouders wenden wanneer ze kinderopvang nodig hebben, eerder of vaker dan tot andere informele of formele alternatieven.

4.1 Onderzoekshypothesen

Gebaseerd op de resultaten van onze literatuurstudie, verwachten we dat de kans dat grootouders fungeren als de belangrijkste kinderopvang groter is als moeders jonger zijn, betaald werk hebben en lager opgeleid zijn. Ook als moeders gescheiden en/of alleenstaand zijn verwachten we een hogere kans op grootouderopvang. Indien grootouders, in het bijzonder grootvaders, alleenstaand zijn, en indien moeders meer kinderen hebben waarvoor opvang moet voorzien worden, achten we de kans dat ze voornamelijk grootouderopvang gebruiken net kleiner.

Los van deze individuele eigenschappen verwachten we op basis van eerder onderzoek dat het aanbod van publieke, formele alternatieven een grote rol speelt in de keuze voor opvang door grootouders. Waar er meer plaatsen in publieke opvangfaciliteiten beschikbaar zijn, zal de kans kleiner zijn dat moeders in hoofdzaak op grootouders beroepen voor de opvang van hun kinderen. Waar publieke opvang eerder schaars is, zullen moeders meer geneigd zijn voornamelijk op grootouderopvang terug te vallen.

Naast deze belangrijke structurele factor verwachten we dat de culturele context meespeelt in het kinderopvanggebruik van Europese moeders. We verwachten dat moeders die in een meer traditionele of conservatieve omgeving wonen, eerder dan anderen hoofdzakelijk beroep zullen doen op grootouders voor de opvang van hun kinderen. Dezelfde verwachting geldt voor moeders die in een regio wonen waar veel ouders en volwassen kinderen, met eventuele kleinkinderen, samenwonen. Voor deze beide dimensies van gezinscultuur (het samenwonen van ouders met volwassen kinderen en de gendergerelateerde normen) zullen we via multilevel analyse telkens nagaan of het de individuele situatie is die telt (dus het al dan niet samenwonen en de eigen attitude) dan wel het dominante patroon dat in de regio geobserveerd wordt.

Op basis van de bestaande literatuur hebben we geen *a priori* verwachtingen over de derde onderscheiden dimensie van gezinscultuur, dus over de samenhang tussen patronen van intergenerationele uitwisseling van steun enerzijds en grootouderopvang anderzijds. Hoewel we daarover dus geen voorafgaandelijke hypothese formuleren, nemen we deze dimensie toch in de empirische analyse op. Dat kan echter alleen op het regionale niveau en niet op het individuele niveau. Enkel ouders met buitenhuiswonende kinderen werden ondervraagd over de uitwisseling van steun met hun kinderen, en dat is voor de onderzochte moeders meestal nog niet het geval.

4.2 Data en methode

Dit artikel steunt op data van de tweede ronde van de European Social Survey (ESS2), waarvoor het veldwerk werd uitgevoerd in 2004 en 2005. In een roterende module bevroeg ESS2 respondenten over attitudes ten aanzien van gezinsrollen, het gebruik van kinderopvang en de intergenerationele uitwisseling van zorg en huishoudhulp (ESS Central Coordinating Team 2010). Aanvullend gebruiken we BNP-gegevens van Eurostat en cijfers over formele kinderopvang uit de Multilinks databank met intergenerationele beleidsindicatoren (Keck, Hessel & Saraceno 2009).

We gebruiken multilevel logistische regressieanalyses om te onderzoeken of moeders hoofdzakelijk grootouderopvang gebruiken. Het finale random intercepts model (Snijders & Bosker 1999) bevat verklarende variabelen op drie niveaus: het individuele niveau, het niveau van de regio binnen een land, en het niveau van het land waar de moeder woont. Wanneer we hierna spreken over

‘grootouders’, verwijzen we naar de ouders of schoonouders van respondenten. Met ‘kinderen’ bedoelen we de kinderen van de respondenten. Met ‘moeders’ verwijzen we naar de geanalyseerde ESS2-respondenten zelf.

De European Social Survey gebruikt voor elk land een regionale classificatie, maar deze kan niet eenvoudigweg gekoppeld worden aan de Europese regionale statistieken. De ESS2-classificatie verschilt namelijk van de standaardclassificatie van regio's die gebruikt wordt door Eurostat, het officiële statistische agentschap van de EU. Daarom werd de regionale classificatie van de ESS2 eerst geharmoniseerd met het NUTS-systeem van Eurostat. NUTS staat voor de ‘Nomenclature des Unités Territoriales Statistiques’, een coherent en gestandaardiseerd systeem om te verwijzen naar subnationale regio's binnen Europese landen, opgesteld en gereguleerd door de Europese Unie. Het gaat om een hiërarchisch systeem met drie niveaus. Wij werken op niveau NUTS1, het niveau met de grootste NUTS-regio's die minimum drie en maximum zeven miljoen inwoners tellen (Róžańska-Putek *et al.* 2009).

Aan de tweede ronde van de ESS namen 26 landen deel: Oostenrijk, België, Tsjechië, Denemarken, Estland, Finland, Frankrijk, Duitsland, Griekenland, Hongarije, IJsland Ierland, Italië, Luxemburg, Nederland, Noorwegen, Polen, Portugal, Slowakije, Slovenië, Spanje, Zweden, Zwitserland, Turkije, Verenigd Koninkrijk en Oekraïne. Data uit Italië zijn niet opgenomen in de hoofddataset van ESS2 omdat de roterende modules er als ‘split ballot’ bevestigd werden (ESS Central Coordinating Team 2010). Dit betekent ook dat maar de helft van de respondenten de vragen over kinderopvang, gender- en gezinsrollen en intergenerationale steun voorgeschiedeld kreeg, maar we voegden de data voor Italië toch toe aan de hoofddataset en gebruikten ze in onze analyses. Data van Turkije, Oekraïne en het Verenigd Koninkrijk lieten we wel weg uit de analyses. Oekraïne maakt geen deel uit van de NUTS-classificatie. Turkije omvat een erg groot aantal NUTS1-regio's omwille van het grote bevolkingstal, maar omdat de totale ESS2-steekproef niet groter is dan in andere landen zorgt dat voor te kleine aantallen respondenten in sommige regio's. Bovendien zijn betrouwbare en vergelijkbare data over kinderopvang moeilijk te vinden voor deze twee landen. Het Verenigd Koninkrijk werd niet opgenomen in de analyses omdat gegevens over opleidingsniveau geschrapt zijn uit het internationale ESS2-bestand wegens onvoldoende bevestigd (ESS Central Coordinating Team 2010).

De volgende analyses zijn bijgevolg gebaseerd op ESS2-data van 23 landen (zie tabel 1) en 74 NUTS1-regio's. Om te controleren voor de verschillen in het steekproefontwerp tussen landen, werden data gewogen met het standaard designgewicht van ESS2. Omdat we eerder geïnteresseerd zijn in de verschillen tussen landen en regio's dan in een algemeen pan-Europees effect, passen we geen populatiegewichten toe. De analyses voor het gebruik van grootouderopvang beperken zich tot vrouwen van 20 tot en met 54 jaar met minstens één kind jonger dan 13 jaar in het huishouden. Tabel 1 toont per land het ongewogen aantal moeders in deze leeftijdsgroep dat opgenomen werd in onze analyses. Op NUTS1-niveau varieert de steekproef van minimum één tot maximum 189 moeders per regio.

De constructie van de geaggregeerde variabelen over gezinsculturen op het NUTS1-niveau is enkel gebaseerd op de antwoorden van respondenten van 55 jaar en ouder – dus niet de respondenten wier kinderopvangpraktijk we zullen analyseren. Hiermee willen we vermijden dat deze regionale indicatoren rechtstreeks beïnvloed worden door de praktijk die we als afhankelijke variabele modelleren. Het totale aantal observaties waarmee deze regionale variabelen geconstrueerd werden is 15170, maar aantallen verschillen aanzienlijk tussen regio's. Het aantal 55-plussers per NUTS1-regio varieert tussen 6 en 1162, met een gemiddelde van 205. Dit betekent dat de betrouwbaarheid van onze indicatoren van familiecultuur sterk wisselt per regio, wat op zijn beurt het statistisch vermogen ondermijnt om effecten van deze indicatoren te vinden. Daarom moeten onze schattingen van het effect van regionale familiecultuur op kinderopvang door grootouders beschouwd worden als conservatieve schattingen; als we effecten vinden, dan gaat het wellicht om onderschattingen van de ware effecten.

Tabel 1. Landen opgenomen in de analyse en het aantal moeders in de steekproef tussen 20 en 54 jaar oud met kinderen van 0 tot 12 jaar in het huishouden.

Land	N	Land	N
Oostenrijk	148	Ierland	189
België	128	IJsland	64
Zwitserland	144	Italië	46
Tsjechië	149	Luxemburg	90
Duitsland	166	Nederland	142
Denemarken	145	Noorwegen	178
Estland	109	Polen	106
Spanje	64	Portugal	170
Finland	127	Zweden	130
Frankrijk	147	Slovenië	93
Griekenland	107	Slovakije	77
Hongarije	96		
			2815

4.3 Afhankelijke variabele: grootouders als belangrijkste bron van kinderopvang

In ESS2 werd aan alle respondenten met kinderen jonger dan 13 jaar in het huishouden gevraagd naar het gebruik van kinderopvang. In het Nederlands klonk de vraag als volgt: “Als we even kunnen stilstaan bij het jongste kind in uw huishouden, zou ik u een vraag willen stellen over zijn of haar kinderopvang, buiten de schooltijd. Met opvang bedoel ik de zorg die het kind ontvangt van iemand anders dan u of uw huidige echtgeno(o)te(e)/partner. Kunt u met behulp

van deze kaart aangeven welk soort kinderopvang het jongste kind hoofdzakelijk krijgt?”. Respondenten hadden de mogelijkheid één soort kinderopvang te selecteren, waaronder ‘de grootouder(s) van het kind’.

Door de specifieke formulering van de vraag wordt met deze afhankelijke variabele niet gepeild naar het al dan niet gebruiken van grootouderhulp bij kinderopvang en ook niet naar de intensiteit van deze hulp. Het is bijvoorbeeld mogelijk dat sommige kinderen hoofdzakelijk naar een kinderdagverblijf gaan, terwijl ze ook wekelijks opgevangen worden door hun grootouders. Het is belangrijk deze opmerking in het achterhoofd te houden: het gaat hier uitsluitend om de opvang waar moeders het meest een beroep op doen. We construeerden een dummyvariabele die aanduidt of grootouders al dan niet geselecteerd werden als de voornaamste bron van kinderopvang. Een klein aantal respondenten antwoordde dat het jongste kind zichzelf alleen redt thuis en helemaal geen opvang nodig heeft. Deze werden uit de analyse geweerd. Onze analyses richten zich dus enkel tot vrouwen met een vraag naar kinderopvang.

4.4 Verklarende variabelen op regionaal niveau

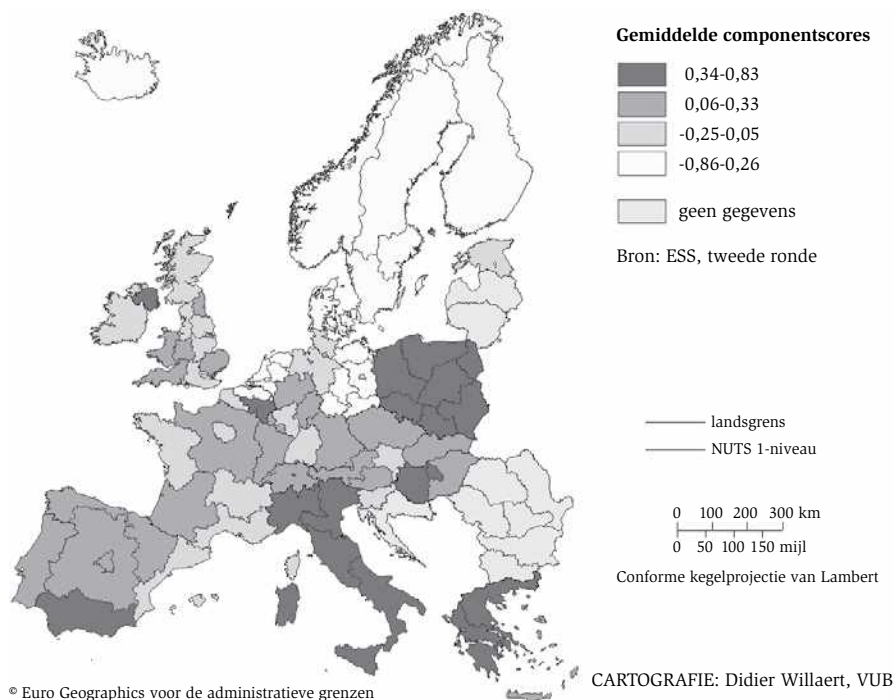
Op basis van ESS2 construeerden we verschillende indicatoren voor de onderscheiden dimensies van gezinscultuur op het regionale NUTS1-niveau: een indicator voor conservatieve, gendergerelateerde gezinsnormen, het percentage senioren dat samenwoont met volwassen kinderen, het percentage ouders dat volwassen kinderen buiten het huishouden helpt met huishoudelijke of zorgtaken, en het percentage ouders dat hulp krijgt van volwassen kinderen buiten het huishouden.

4.4.1 *Gezinsnormen*

ESS2 legde respondenten vijf stellingen voor over mannen en vrouwen en hun rol binnen het gezin. Respondenten konden antwoorden op een schaal gaande van helemaal eens tot helemaal oneens. De stellingen luiden als volgt: 1) “Een vrouw moet bereid zijn om minder betaald werk te verrichten omwille van haar gezin”, 2) “Mannen moeten evenveel verantwoordelijkheid op zich nemen voor de huishouding en de kinderen als vrouwen”, 3) “Wanneer er niet genoeg banen beschikbaar zijn, moeten mannen meer recht hebben op een baan dan vrouwen”, 4) “Als er kinderen thuis wonen, moeten ouders bij elkaar blijven, ook als ze niet met elkaar kunnen opschieten”, 5) “Het gezin van iemand hoort zijn of haar belangrijkste prioriteit in het leven te zijn”.

We gebruikten deze stellingen om een maat voor conservatieve gezinsnormen te construeren. Op basis van een verkennende principale componentenanalyse en inhoudelijke afwegingen bij de verschillende stellingen, werden items 2 en 5 weggelaten uit de indicator. Deze stellingen correleren maar zwak met de andere drie

en hebben een lage componentlading. Bovendien was minder dan vijf percent van de respondenten in de steekproef het niet eens met stelling 2, waarschijnlijk omdat verantwoordelijkheid nemen voor huishouding en kinderen op verschillende manieren geïnterpreteerd kan worden, ook op een manier waarbij de man de rol van broodwinner op zich neemt en de vrouw thuis bij de kinderen blijft. Wat stelling 5 betreft, vindt meer dan 96 percent dat het gezin zijn of haar belangrijkste prioriteit in het leven moet zijn, onafhankelijk van de houding tegenover de andere stellingen. Weglating van de genoemde items resulteert in een schaal voor conservatieve gezinsnormen met drie stellingen en een Cronbachs α van 0.62.

Kaart 1. Gemiddelde scores op conservatieve gezinsnormen per NUTS1 regio.

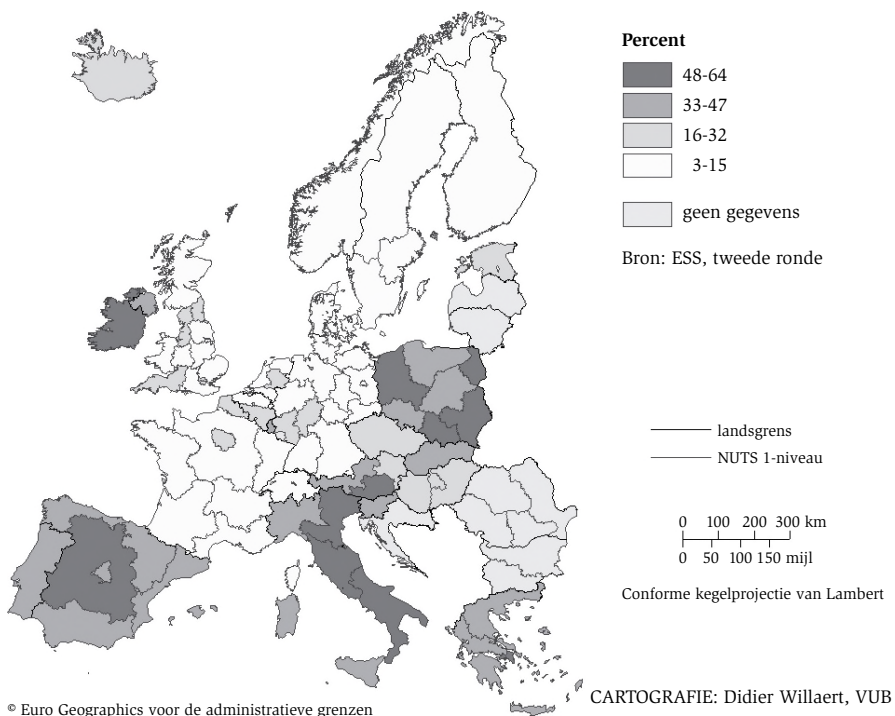
We voerden een principale componentenanalyse uit met alle respondenten in onze ESS2-database, ongeacht hun leeftijd en geslacht. Eerst berekenden we principale componentscores voor alle respondenten als variabele op individueel niveau. Om een maat voor het normatieve klimaat in de Europese regio's te construeren, werden gemiddelde scores van 55-plussers berekend per NUTS1-regio. Zoals gezegd opteerden we voor dit beperkt leeftijdsbereik om te voorkomen dat deze regionale indicator rechtstreeks de opinie zou reflecteren van de moeders wier kinderopvanggebruik we zullen modelleren, onder meer als functie van deze indicator. Onze maat voor conservatieve gezinsnormen reflecteert dus de attitudes van het oudere deel van de bevolking, terwijl ons regressiemodel draait om kinderopvang gebruikt door een jonger deel van de bevolking. Kaart 1 pre-

senteert de gemiddelde scores op conservatieve gezinsnormen per regio. Hoe hoger de componentscores (donker op de kaart), hoe conservatiever het normatief klimaat in de regio. Een nulscore wijst op een neutrale positie, een negatieve score (licht op de kaart) op een progressieve.

Ruw samengevat zijn meer conservatieve gezinsnormen voornamelijk terug te vinden in Zuid- en Oost-Europa en progressieve meer in Noord-Europa, maar het is duidelijk dat er ook substantiële verschillen zijn tussen regio's, ook tussen regio's binnen eenzelfde land. In België bijvoorbeeld scoort Vlaanderen opvallend progressiever dan Wallonië op het vlak van gendergerelateerde gezinsnormen. Ook in Spanje hebben 55-plussers in Catalonië duidelijk een minder conservatief beeld over het gezinsleven dan in Andalusië.

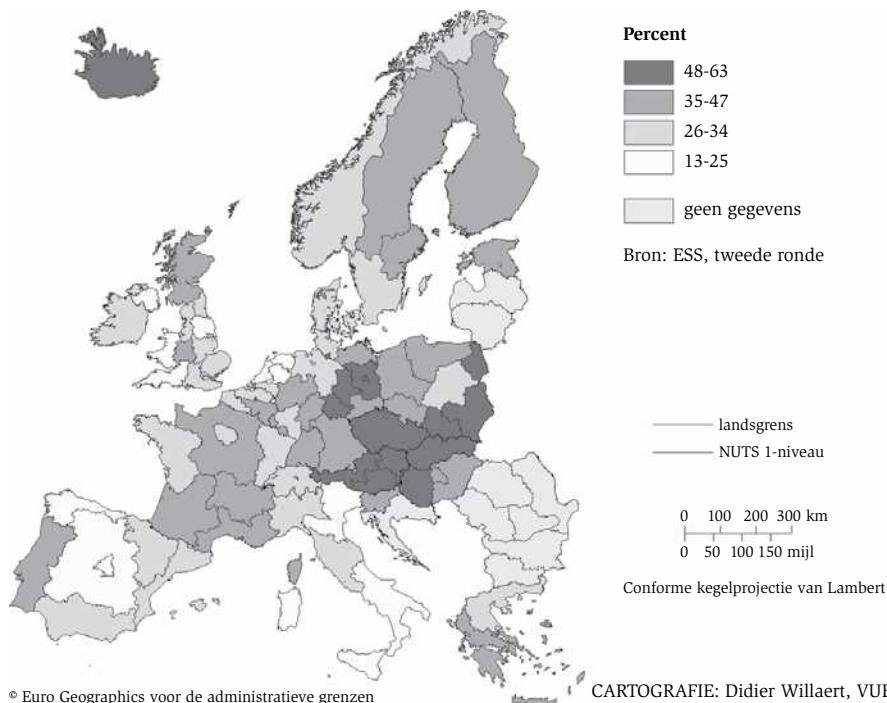
4.4.2 Samenwonen van senioren en volwassen kinderen

We aggregereerden het percentage 55-plussers dat met minstens één zoon of dochter in hetzelfde huishouden woont als een indicator op het NUTS1-niveau. Stief-, pleeg- en adoptiekinderen werden meegeteld. Kaart 2 toont de variatie in het samenwonen van senioren en hun kinderen tussen Europese regio's.

Kaart 2. Respondenten van 55 jaar of ouder die met minstens één van hun kinderen in hetzelfde huishouden wonen, percentage per NUTS1 regio.

Zoals verwacht, wordt West-Europa gekenmerkt door een duidelijk onderscheid tussen noord en zuid. In de meeste Noord-Europese regio's woont minder dan 15 percent van de 55-plussers samen met kinderen, terwijl dat in Spanje, Italië en Griekenland meer dan 33 percent is. Ierland sluit aan bij die Zuid-Europese landen. Ook in Oost-Europese regio's is het meer courant dat ouderen samenwonen met hun kinderen. Heel wat variatie in deze indicator lijkt zich ter hoogte van de landsgrenzen te situeren, maar toch negeert bovenstaande samenvatting tal van verschillen in samenwoonpatronen binnen bepaalde landen.

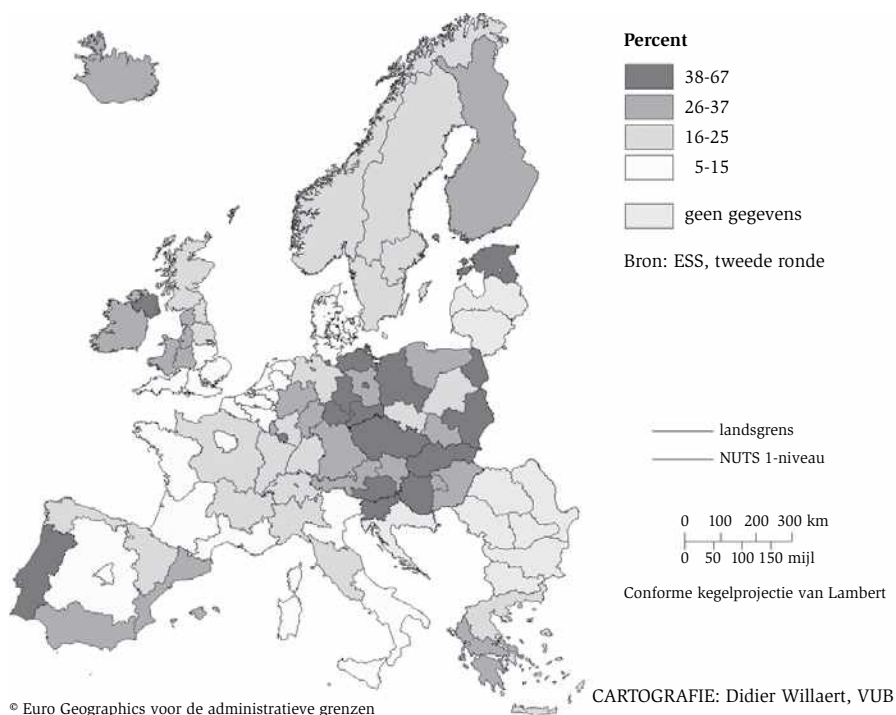

Kaart 3. Respondenten van 55 jaar of ouder met volwassen kinderen buiten het huishouden die ondersteuning bij dagdagelijkse huishoudelijke taken of zorgtaken geven aan hun volwassen kinderen, percentage per NUTS1 regio.

4.4.3 Intergenerationele uitwisseling van steun bij huishoudelijke taken en zorg

ESS2 vroeg respondenten of ze ondersteuning bij dagdagelijkse huishoudelijke taken of zorgtaken geven aan en krijgen van volwassen kinderen of kleinkinderen die niet in hetzelfde huishouden wonen. Mogelijke antwoorden waren telkens 1) 'Veel ondersteuning', 2) 'Enige ondersteuning', en 3) 'Geen ondersteuning'. We voegden opties 1 en 2 samen in een dummyvariabele die aanduidt of er minstens enige steun uitgewisseld werd, en namen enkel 55-plussers met minstens één kind van 18 of ouder buiten het huishouden in rekening om geaggregeerde variabelen op regionaal niveau te construeren. Een eerste variabele

omvat het percentage respondenten van 55 jaar en ouder dat ondersteuning geeft aan buitenhuiswonende, volwassen kinderen bij dagdagelijkse huishoudelijke taken of zorgtaken. Deze indicator wordt voorgesteld op kaart 3. Een tweede variabele bevat het percentage 55-plussers dat ondersteuning krijgt van volwassen kinderen buiten het huishouden en wordt voorgesteld op kaart 4.

Kaart 4. Respondenten van 55 of ouder met volwassen kinderen buiten het huishouden die ondersteuning bij dagdagelijkse huishoudelijke taken of zorgtaken krijgen van hun volwassen kinderen, percentage per NUTS1 regio.

Vergelijking van beide kaarten leert dat, grofweg samengevat, de regio's waar meer ouders ondersteuning bij huishouden en zorgtaken geven aan hun volwassen kinderen, ook de regio's zijn waar meer ouders ondersteuning ontvangen van hun volwassen uithuiswonende kinderen. Vooral in Oost-Europese regio's wisselen relatief veel ouderen steun uit met hun kinderen, zij het met substantiële verschillen tussen regio's binnen landen. De laagste percentages 55-plussers die ondersteuning krijgen van en geven aan volwassen kinderen buiten het huishouden situeren zich in Middellandse Europa. In deze Zuid-Europese regio's is het wel gemeengoed dat ouders samenwonen met volwassen kinderen, en klaarblijkelijk fungeert het samenwonen daar als de belangrijkste vorm van intergenerationele ondersteuning. Deze bevindingen wijzen in dezelfde richting als wat Albertini et al. (2007) besloten op basis van SHARE-data. Zij suggereren dat samenwonen de Zuid-Europese manier is om hulpbronnen over te dragen van ouders naar kin-

deren en vice versa. Dit is blijkbaar de normatief verwachte vorm van steun en wanneer er niet samengewoond wordt, is het minder waarschijnlijk dat er hulp uitgewisseld wordt dan in Noord-Europa (Albertini *et al.* 2007: 326). De meeste Centraal- en Oost-Europese regio's vertonen nog een ander patroon van intergenerationele familiale steunuitwisseling. Net als in Mediterrane regio's woont een substantieel deel van de 55-plussers in hetzelfde huishouden als één of meerdere kinderen. Maar ook wanneer ouders en volwassen kinderen niet samenwonen, wisselen velen onder hen ondersteuning bij huishouden en zorg uit.

4.4.4 *Bruto nationaal product*

Zuid- en vooral Oost-Europese landen zijn doorgaans minder rijk dan Noord- en West-Europese landen. Daarom, om het argument voor te zijn dat eventuele effecten van onze culturele indicatoren maar schijneffecten zijn, controleren we in onze analyse ook voor de rijkdom van de regio's. Als indicatie daarvoor nemen we het bruto nationaal product per capita van de regio op, telkens van het jaar 2005. Deze data zijn afkomstig van Eurostat (2010) en om vergelijkbaarheid tussen regio's te verzekeren, is het BNP uitgedrukt in een standaard reële koopkrachtwaarde per inwoner ('Purchasing Power Standard').

4.5 Verklarende variabele op nationaal niveau

Uit eerder onderzoek weten we dat de beschikbaarheid van formele opvangalternatieven een grote rol speelt in het gebruik van grootouderopvang. Deze gegevens zijn echter niet beschikbaar op regioniveau, enkel op het niveau van Europese landen. We gebruiken gegevens over de dekkingsgraad van formele kinderopvangvoorzieningen van de Multilinks-databank met intergenerationele beleidsindicatoren. Deze database bevat een set beleidsrelevante indicatoren en beschrijft het sociaal beleid en legaal kader in 29 Europese landen, allemaal rond het jaar 2004 (Keck, Hessel & Saraceno, 2009). Wij gebruiken de dekkingsgraad van formele kinderopvangvoorzieningen voor kinderen jonger dan drie jaar in onze analyses. Die graad vertegenwoordigt het aantal plaatsen in publieke of publiek gesubsidieerde kinderopvangfaciliteiten per 100 kinderen jonger dan drie jaar. Zwitserland en IJsland zijn niet opgenomen in de Multilinks-databank. Data in de analyses over formele kinderopvang in IJsland (voor het jaar 2005) zijn afkomstig van de gezinsdatabank van de OESO (2010), data voor Zwitserland (voor het jaar 2003) van Immervoll en Barber (2006).

4.6 Verklarende variabelen op individueel niveau

We construeerden ten eerste een variabele voor de partnerstatus van respondenten als verklarende factor. Wat de ontbinding van relaties betreft, laten de ESS2-data

enkel toe een scheiding of echtscheiding na een huwelijk mee te rekenen. Respondenten die aangaven uit elkaar te zijn maar legaal nog steeds gehuwd, worden als gescheiden beschouwd. Op die basis onderscheiden we zes categorieën: 1) in een eerste huwelijk, 2) nooit gehuwd, samenwonend met een partner, 3) nooit gehuwd, alleenstaand (dit betekent geen partner die in hetzelfde huishouden woont), 4) gescheiden, samenwonend met een partner (zowel een nieuw huwelijk als ongehuwd samenwonen), 5) gescheiden, alleenstaand, en 6) verweuwd.

Tabel 2. Beschrijving van de variabelen die op individueel niveau gebruikt worden in de analyses.

	N	%	Gem	SD	Min	Max
Grootouders als belangrijkste vorm van kinderopvang						
- Ja	1234	43.8				
- Neen	1581	56.2				
Tewerkstelling						
- Betaald werk	2082	74.0				
- Geen betaald werk	733	26.0				
Partnerstatus						
- In eerste huwelijk	1926	68.4				
- Nooit gehuwd, samenwonend	267	9.5				
- Nooit gehuwd, alleenstaand	175	6.2				
- Gescheiden, samenwonend	196	7.0				
- Gescheiden, alleenstaand	226	8.0				
- Verweuwd	25	0.9				
Ouders in leven						
- Beide ouders leven	1980	70.3				
- Enkel moeder leeft	545	19.4				
- Enkel vader leeft	153	5.4				
- Beide ouders overleden	137	4.9				
Opleidingsniveau						
- Laag	616	21.9				
- Medium	1340	47.6				
- Hoog	859	30.5				
Leeftijd			35.2	6.1	20	54
Aantal kinderen < 13 in huishouden			1.6	0.7	1	7
(Schoon-) ouders in huishouden						
- Ja	2619	93.0				
- Neen	196	7.0				
Conservatieve gezinsnormen (componentscores)			-0.4	0.9	-2.1	2.4

Werkende moeders hebben een andere behoefte aan kinderopvang dan moeders die niet uit werken gaan. Daarom nemen we een variabele op in de analyse die aanduidt of de moeders al dan niet betaald werk hadden de week voor het interview.

De kans dat het hoofdzakelijk grootouders zijn die instaan voor de opvang van de kinderen van respondenten, hangt logischerwijze in grote mate af van het aantal grootouders dat nog leeft. ESS2 biedt deze informatie enkel voor de ouders van de respondenten zelf, daarom nemen we een variabele met vier categorieën op die aangeeft wie van de eigen ouders nog leeft: 1) beide ouders leven, 2) enkel de moeder leeft, 3) enkel de vader leeft, en 4) beide ouders overleden. Respondenten in deze laatste categorie hebben geen eigen ouders meer die hun kinderen kunnen opvangen, maar ze werden toch opgenomen in de analyses omdat het kind wel andere grootouders kan hebben, namelijk de ouders van de partner of ex-partner van de respondent. ESS2 bevrageet deze informatie niet voor de ouders van de (ex-)partner van de respondent. Ook gegevens over de leeftijd, arbeidsmarktparticipatie en gezondheid van de grootouders ontbreken.

Uit het huishoudraster weten we of respondenten samenwonen met hun ouders of schoonouders. We voegen een dummy toe die aanduidt of de moeders al dan niet samenwonen met minstens één (schoon-)ouder. Andere variabelen waarvoor we controleren zijn de leeftijd van de respondenten, het aantal kinderen jonger dan 13 jaar die mee in huis wonen, en het opleidingsniveau. ESS2 gebruikt de ISCED-classificatie van Unesco (2006), maar voor deze bijdrage beperkten we het aantal categorieën voor het hoogste opleidingsniveau dat de moeders bereikten tot drie: 1) laag opleidingsniveau in het geval respondenten geen diploma hebben, of maximum de eerste graad middelbaar onderwijs, 2) medium voor hoger of postsecundair onderwijs, en 3) hoog voor tertiair onderwijs. Tabel 2 beschrijft de variabelen die op individueel niveau gebruikt worden in de analyses.

5. Resultaten

Tabel 3 geeft de resultaten van vier multilevel modelschattingen. Model I bevat de verklarende variabelen op het individuele niveau, behalve de twee individuele indicatoren met een regionaal-culturele lading, namelijk het samenwonen met ouders en de eigen attitude ten aanzien van de rol van man en vrouw in het gezin. Deze worden toegevoegd in model II. Model III bevat daar bovenop de dekkingsgraad van formele voorzieningen voor kinderopvang op het niveau van de landen. Model IV ten slotte voegt de kenmerken op het subnationale, regionale niveau toe.

Wat de individuele eigenschappen van de moeders in model I betreft, heeft leeftijd een negatief effect op de kans dat voornamelijk grootouders de kinderen opvangen. Die kans daalt zoals verwacht ook met het aantal kinderen in het huishouden, wellicht omdat de opvang van meer kinderen een zwaardere opgave wordt voor de grootouders. In vergelijking met moeders met betaald werk,

komt het significant meer voor bij niet werkende moeders dat de opvang van de kinderen hoofdzakelijk verzorgd wordt door grootouders. Vermoedelijk doen deze moeders weinig beroep op formele initiatieven omdat ze niet op regelmatige basis kinderopvang nodig hebben. Daardoor komen de grootouders vaker op de eerste plaats. Verder hangt ook het opleidingsniveau samen met het gebruik van grootouderopvang: in vergelijking met moeders met een laag opleidingsniveau, is het voor gemiddeld opgeleid moeders iets meer en voor hoger opgeleide vrouwen minder waarschijnlijk om hoofdzakelijk een beroep te doen op grootouders voor kinderopvang. Wat de partnerstatus van respondenten betreft: vooral Europese moeders in een eerste huwelijk rekenen hoofdzakelijk op grootouderopvang. Voor nooit getrouwde moeders die samenwonen met een partner, en voor alleenstaande gescheiden moeders, ligt die kans beduidend lager. De kans dat moeders in de eerste plaats grootouderopvang gebruiken, is ook groter wanneer hun eigen ouders allebei nog leven. Wanneer enkel de moeder van de respondent nog leeft, ligt de kans echter niet significant lager. Dat is wel het geval indien enkel haar vader nog leeft, of wanneer beide eigen ouders overleden zijn.

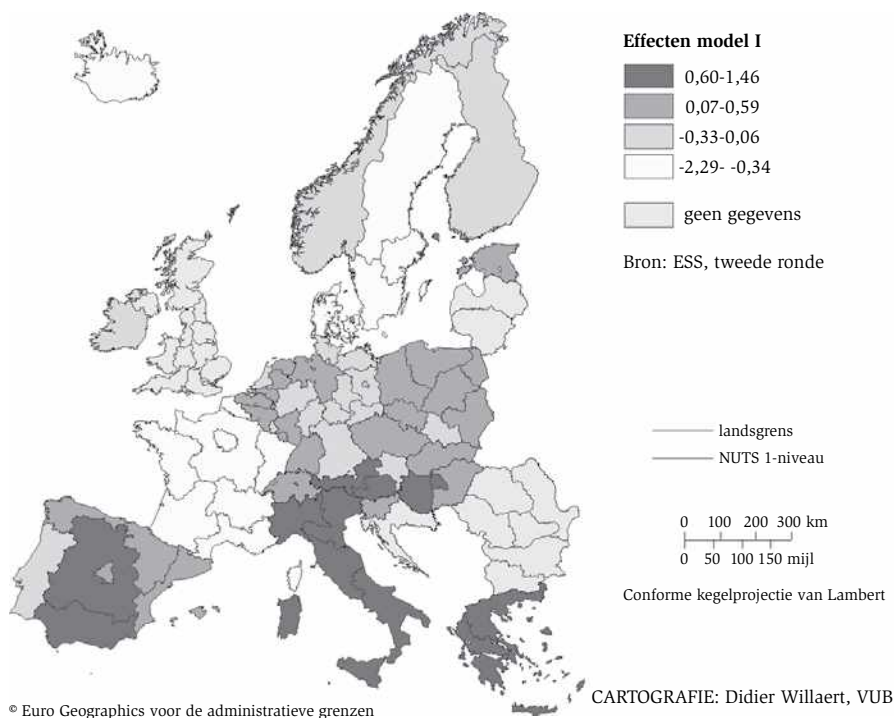
Model I bevat, net als de andere modellen in tabel 3, random intercept effecten op het landniveau en op het subnationale regionale niveau (NUTS1). Om te zien of het regionale niveau statistisch gezien een toegevoegde verklarende waarde heeft tegenover het landelijke niveau, testten we ook een model met uitsluitend random intercepts op landniveau en niet op het regionale niveau. De log-likelihood van dat model (geschat met de Laplace approximation methode, zie Snijders & Bosker 1999) bedraagt -1714. Model I scoort met een log-likelihood van -1711 significant beter ($X^2 = 6.477$, $df = 1$, $p < 0.05$), wat erop wijst dat het toevoegen van informatie op regioniveau effectief een betere fit oplevert.

Kaart 5 presenteert de variatie in random effecten tussen de verschillende NUTS1-regio's. Daartoe werden de Empirical Bayes Estimates (Snijders & Bosker, 1999) van de random intercepts op NUTS1-niveau opgeteld bij die van de respectieve landen. Voor moeders in Italië en Griekenland, en in het zuiden en centrum van Spanje en de meest westelijke regio's van Oostenrijk en Hongarije, spelen de grootouders het vaakst de belangrijkste rol als kinderoppas. In Zweden, Denemarken, Frankrijk en IJsland is het dan weer het minst waarschijnlijk dat moeders hoofdzakelijk op grootouders steunen voor de opvang van hun kinderen.

In Model II voegden we de twee individuele covariaten met een regionaal-culturele lading toe: de attitude van de moeder ten aanzien van gezinsnormen en het feit of ze al dan niet samenwoont met haar ouders of schoonouders. De eigen attitude ten aanzien van gezinsnormen blijkt geen invloed te hebben op het type kinderopvang dat moeders meestal gebruiken. Het samenwonen met minstens één ouder of schoonouder impliceert daarentegen, zoals verwacht, een significante stijging van de kans dat kinderen hoofdzakelijk opgevangen worden door de grootouders.

Model III voegt de dekkinggraad van de formele kinderopvang toe. Zoals verwacht heeft de beschikbaarheid van formele kinderopvang in het land waar moe-

ders wonen een significante invloed: hoe hoger de dekingsgraad van formele kinderopvangfaciliteiten, hoe minder waarschijnlijk het is dat het hoofdzakelijk grootouders zijn die kinderopvang verzorgen.

Kaart 5. Schattingen van random effecten in model I.

Het finale model IV voegt ten slotte de indicatoren toe voor de regionale gezinscultuur alsook het regionale BNP. De effecten van de individuele variabelen blijven in dezelfde richting wijzen als eerder besproken. Een interessante vaststelling is dat, terwijl de individuele attitudes ten opzichte van gezin en genderrollen van de moeders zelf geen significant effect hebben op hun kinderopvanggebruik, de normen die heersen in de regio van hun woonplaats dat wel doen. Hoe conservatiever het normatieve klimaat, hoe groter de kans dat moeders in hoofdzaak rekenen op grootouders voor kinderopvang, ook na controle voor de aanwezigheid van formele kinderopvang en na controle voor de rijkdom van de regio. Het zijn dus eerder de gezinsnormen op regionaal niveau dan de attitudes op het individuele niveau die een rol blijken te spelen in kinderopvangkeuzes. Andere aspecten van de regionale gezinscultuur, het percentage ouderen dat samenwoont met kinderen, het percentage ouderen dat praktische ondersteuning krijgt van en het percentage dat ondersteuning geeft aan volwassen uithuiswonende kinderen, hebben geen significante invloed. Ook het bruto nationaal product van de regio blijkt geen impact te hebben op het gebruik van grootouders versus andere vormen van kinderopvang.

Table 3. Multilevel logistische regressie van het gebruik van grootouders als belangrijkste bron van kinderopvang door Europese moeders (N = 2815).

	Model I			Model II			Model III			Model IV		
	b	s.e.	p	b	s.e.	p	b	s.e.	p	b	s.e.	p
(Intercept)	1.927	0.343	0.000	1.637	0.342	0.000	2.290	0.360	0.000	2.437	0.478	0.000
Individuele covariaten												
Leeftijd	-0.039	0.008	0.000	-0.032	0.008	0.000	-0.032	0.008	0.000	-0.032	0.008	0.000
Aantal kinderen < 13 in huishouden	-0.116	0.058	0.045	-0.135	0.059	0.022	-0.133	0.059	0.024	-0.132	0.058	0.024
Tewerkstelling: betaalde job	-0.430	0.100	0.000	-0.419	0.101	0.000	-0.415	0.101	0.000	-0.486	0.100	0.000
Opleidingsniveau (ref = laag)												
- medium	0.055	0.119	0.643	0.119	0.121	0.324	0.124	0.121	0.303	0.235	0.117	0.044
- hoog	-0.301	0.131	0.022	-0.229	0.135	0.089	-0.209	0.134	0.119	-0.094	0.131	0.472
Partnerstatus (ref = in eerste huwelijk)												
- nooit gehuwd, samenwonend	-0.459	0.160	0.004	-0.429	0.160	0.007	-0.414	0.160	0.010	-0.471	0.158	0.003
- nooit gehuwd, alleenstaand	-0.066	0.187	0.725	-0.219	0.196	0.262	-0.209	0.196	0.285	-0.217	0.194	0.265
- gescheiden, samenwonend	-0.182	0.166	0.271	-0.196	0.167	0.240	-0.190	0.167	0.256	-0.147	0.166	0.375
- gescheiden, alleenstaand	-0.485	0.173	0.005	-0.540	0.178	0.002	-0.533	0.178	0.003	-0.508	0.177	0.004
- verweduwd	-0.341	0.492	0.488	-0.429	0.504	0.395	-0.433	0.504	0.391	-0.431	0.502	0.390
Ouders in leven (ref = beide ouders leven)												
- enkel moeder leeft	-0.091	0.108	0.396	-0.154	0.109	0.158	-0.152	0.109	0.165	-0.089	0.108	0.411
- enkel vader leeft	-0.858	0.199	0.000	-0.915	0.202	0.000	-0.920	0.202	0.000	-0.941	0.201	0.000
- beide ouders overleden	-1.085	0.238	0.000	-1.058	0.238	0.000	-1.064	0.238	0.000	-1.077	0.238	0.000

	Model I			Model II			Model III			Model IV					
(Schoon-)ouders in het huishouden				1.064	0.173	0.000	***	1.044	0.173	0.000	***	1.052	0.172	0.000	***
Conservatieve familienormen				0.069	0.051	0.179		0.062	0.051	0.223		0.050	0.051	0.326	
Covariaat op landniveau															
Dekkingsgraad kinderopvang < 3 jaar								-0.029	0.007	0.000	***	-0.016	0.005	0.002	**
Covariaten op NUTS1-niveau															
Conservatieve familienormen												0.783	0.249	0.002	**
Samenwonen oudere ouders en kinderen												0.000	0.006	0.955	
Ouders die steun geven aan kinderen												-0.002	0.008	0.799	
Ouders die steun krijgen van kinderen												-0.011	0.007	0.131	
BNP per capita												0.000	0.000	0.555	
Variantie effect op nationaal niveau (N = 23)			0.546	0.469				0.224				0.022			
Variantie effect op NUTS1-niveau			0.125	0.106				0.105				0.070			
Loglikelihood			-1711	-1690				-1683				-1680			

De arbeidsmarktparticipatie van moeders is zeker gerelateerd aan het gebruik van kinderopvang, en patronen van tewerkstelling van vrouwen en moeders variëren sterk doorheen Europa. Als extra test voor de robuustheid van het effect van regionale gezinsnormen, probeerden we ook een model waar we alleen moeders van 20 tot 55 met betaald werk in opnamen. De effecten van de variabelen op geaggregeerd niveau veranderden nauwelijks: in landen waar meer formele kinderopvang beschikbaar is en in regio's met een progressief gezinsklimaat zijn ook werkende moeders minder geneigd om hoofdzakelijk op grootouders een beroep te doen voor kinderopvang. De werkuren van de moeders spelen daarbij geen significante rol.

6. Conclusie

Kinderopvang en regionale gezinsculturen vormen belangrijke schakels in het Europese beleid gericht op het opkrikken van de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen. Het belang van kinderopvang is algemeen erkend, het belang van de regionale gezinscultuur veel minder. Nochtans bestaat er in sommige regionale culturen binnen Europa een grote weerstand tegen het idee dat ook een moeder van jonge kinderen uit werken zou moeten gaan. Sociaal beleid dat daar geen rekening mee houdt, is gedoemd om te falen.

Wanneer de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen toeneemt, doet de vraag naar kinderopvang dat ook. Wat informele kinderopvang betreft, zijn het doorheen heel Europa in veruit de meeste gevallen de grootouders die de opvang verzorgen. In deze bijdrage gingen we na in welke mate Europese moeders in hoofdzaak gebruikmaken van grootouderopvang, dit wil zeggen dat moeders vaker een beroep doen op grootouders voor de opvang van hun kinderen dan op andere, vooral formele alternatieven. Naast individuele noden en voorkeuren van ouders en grootouders, speelt de beschikbaarheid van publieke kinderopvangfaciliteiten hier natuurlijk een beslissende rol in. Wij waren geïnteresseerd of deze kinderopvangkeuze ook gerelateerd is aan de gezinscultuur die heerst in de regio waar moeders wonen.

Europa beslaat namelijk een grote diversiteit aan gebruiken, overtuigingen en attitudes ten opzichte van gezins- en familielevens. Het Europese plaatje kan niet enkel samengevat worden door het meer individualistische noorden van het familialistischere zuiden te onderscheiden, er bestaan ook verschillen binnen die grote groepen van landen en niet alle landen gedragen zich zoals je op basis van het Noord-Zuid schema zou verwachten. Er is bovendien ook heel wat belangrijke variatie tussen de regio's *binnen* de grenzen van de nationale staten. In deze bijdrage poogden we ook deze regionale heterogeniteit in gezinscultuur te vatten door verschillende indicatoren voor gezinscultuur te construeren die praktijken én attitudes ten opzichte van gezinsleven in rekening brengen. Gebruikmakend van de tweede ronde van de European Social Survey, scoorden

we subnationale regio's van zowel West- als Oost-Europa op een aantal onderliggende dimensies van gezinscultuur: een indicator voor conservatieve, gendergerelateerde gezinsnormen, het percentage oudere ouders dat samenwoont met kinderen, het percentage oudere ouders dat ondersteuning bij huishouden en zorg biedt aan buitenshuis wonende kinderen, en het percentage oudere ouders dat ondersteuning krijgt van volwassen kinderen. Hoewel deze laatste percentages betrekking hebben op praktijken, argumenteerden we op basis van de literatuur dat zij historisch-culturele wortels hebben en daarom gezinsculturele heterogeniteit indiceren.

In grote lijnen vonden we conservatievere gezinsnormen vooral terug in Zuid- en Oost-Europa, waar het ook gebruikelijker is dan in andere Europese regio's dat senioren samenwonen met volwassen kinderen. De uitwisseling van alledaagse steun bij zorg en huishouden tussen ouders en volwassen kinderen die *niet* samenwonen, komt het meest voor in Oost-Europese regio's, en het minst in Zuid-Europa. Uit deze resultaten kunnen we besluiten dat in een groot deel van Zuid-Europa samenwonen een veel voorkomende manier is om steun uit te wisselen tussen oudere ouders en volwassen kinderen. Wanneer ouders en kinderen niet samenleven in deze regio's, wordt opvallend minder intergenerationele hulp uitgewisseld dan in veel Noord-Europese regio's, waar het dan weer minder gemeengoed is dat ouders samenwonen met volwassen kinderen. In Centraal- en Oost-Europese regio's woont een aanzienlijk deel van de ouderen met volwassen kinderen samen, maar ook wanneer dit niet het geval is, wisselen velen onder hen dagdagelijks hulp en steun uit. Deze grove samenvatting negeert echter belangrijke verschillen binnen de Europese landen, want die zijn duidelijk aanwezig.

De regionale indicatoren van gezinscultuur werden opgenomen in een multilevel analyse om na te gaan of ze het gebruik van grootouders voor kinderopvang kunnen helpen voorspellen. De resultaten toonden aan dat in Italië en Griekenland, en in bepaalde regio's van Spanje, Hongarije en Oostenrijk de kans het grootst is dat moeders hoofdzakelijk op grootouders steunen voor de opvang van hun kinderen. In Zweden, Denemarken, Frankrijk en IJsland is die kans het kleinst. Een groot deel van de variatie in het gebruik van grootouderopvang als voornaamste kinderopvang situeert zich tussen landen, maar ook hier zijn er significante intranationale, regionale verschillen.

In lijn met ander onderzoek, bevestigen onze analyses dat de beschikbaarheid van formele kinderopvang in het land van de moeders een belangrijke factor is voor het gebruik van grootouderopvang: hoe hoger de dekkingsgraad van formele opvangfaciliteiten, hoe kleiner de kans dat moeders hoofdzakelijk op grootouders zullen rekenen voor kinderopvang. Maar zelfs na controle voor de beschikbaarheid van formele kinderopvang, wijzen onze resultaten uit dat de kinderopvang-strategieën van Europese moeders ook een invloed ondervinden van de gezinscultuur in de regio waar ze leven. De attitudes ten opzichte van gezin en gender die een moeder er zelf op nahoudt, hebben geen significante invloed, maar de heersende normen in hun regio wel. In meer conservatieve regio's is de kans duidelijk groter dat moeders hoofdzakelijk grootouderopvang

gebruiken voor hun kinderen in plaats van formele alternatieven. Deze culturele voorkeuren zijn niet onbelangrijk in het uitstippelen van Europees en nationaal beleid dat gezinnen wil ondersteunen en de arbeidsmarktparticipatie van moeders wil aanmoedigen.

Als methodologische beperking van deze studie moeten we rekening houden met de lage betrouwbaarheid van onze maten voor gezinscultuur in sommige regio's. Voor landen die onderverdeeld zijn in een groot aantal NUTS1-niveaus (zoals Duitsland) wordt het aantal ESS2-respondenten per regio erg klein. Die lage betrouwbaarheid introduceert ruis in de analyse en die brengt met zich mee dat onze schattingen van het verband tussen regionale gezinsnormen en het gebruik van grootouderopvang als conservatief beschouwd dienen te worden. Daarom durven we stellen dat onze resultaten aantonen dat Europese patronen van kinderopvanggebruik niet alleen onderhevig zijn aan structurele factoren als het aanbod van formele opvangvoorzieningen voor kinderen. Culturele voorkeuren en normen in de omgeving waar jonge ouders leven, spelen ook een belangrijke rol.

Dankwoord

Het onderzoek dat resulteerde in deze bijdrage kreeg financiering van het Zevende Kaderprogramma van de Europese Unie (FP7/2007-2011), onder contract nummer 217523 voor het project MULTILINKS (How Demographic Changes Shape Intergenerational Solidarity, Well-being, and Social Integration: A Multi-links Framework).

BIBLIOGRAFIE

- Albertini, M., M. Kohli & C. Vogel (2007). Intergenerational Transfers of Time and Money in European Families: Common Patterns Different Regimes? *Journal of European Social Policy*, 17 (4), 319-334.
- Attias-Donfut, C., J. Ogg & F.-C. Wolff (2005a). Family Support (pp. 171-178) in A. Börsch-Supan (Ed.), *Health, Ageing and Retirement in Europe. First Results from the Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe*. Mannheim: Mannheim Research Institute for the Economics of Aging.
- Attias-Donfut, C., J. Ogg & F.-C. Wolff (2005b). European Patterns of Intergenerational Financial and Time Transfers, *European Journal of Ageing*, 2, 161-173.
- Bettio, F. & J. Plantenga (2004). Comparing Care Regimes in Europe, *Feminist Economics*, 10 (1), 85-113.
- Beugelsdijk, S., T. Van Schaik & W. Arts (2006). Toward a Unified Europe? Explaining Regional Differences in Value Patterns by Economic Development, Cultural Heritage and Historical Shocks, *Regional Studies*, 40 (3), 317-327.

- Brandis, J. (2003). *Grandparents as Childcare Givers for Working Mothers. A Literature Review in Spain and other Advanced Societies*. Madrid: Universidad Carlos III de Madrid.
- Brandt, M., K. Haberkern & M. Szydlik, M. (2009). Intergenerational Help and Care in Europe, *European Sociological Review*, 25 (5), 585-601.
- Croda, E. & J. Gonzalez-Chapela (2005). How Do European Older Adults Use Their Time? (pp. 265-271) in A. Börsch-Supan (Ed.), *Health, Ageing and Retirement in Europe. First results from the Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe*. Mannheim: Mannheim Research Institute for the Economics of Aging.
- Daatland, S.O. & K. Herlofson (2003). 'Lost Solidarity' or 'Changed Solidarity': A Comparative European View of Normative Family Solidarity. *Ageing and Society*, 23, 537-560.
- Dunne, E.G. & L.J. Kettler (2007). Grandparents Raising Grandchildren in Australia: Exploring Psychological Health and Grandparents' Experience of Providing Kinship Care, *International Journal of Social Welfare*, 17, 333-345.
- Duranton, G., A. Rodríguez-Pose & R. Sandall (2007). *Family Types and the Persistence of Regional Disparities in Europe*. Brugge: College of Europe (Bruges European Economic Research Paper nr. 10).
- Dykstra, P. & T. Fokkema (2011), Relationships between Parents and their Adult Children: A West European Typology of Late-life Families, *Ageing and Society*, 31 (4), 545-569.
- Erbert, L.A. & M.W. Alemán (2008). Taking the Grand out of Grandparent: Dialectical Tensions in Grandparent Perceptions of Surrogate Parenting, *Journal of Social and Personal Relationships*, 25 (4), 671-695.
- ESS Central Coordinating Team (2010). *ESS 2 – 2004 Summary and deviations*. Norwegian Social Science Data Services: <http://ess.nsd.uib.no/ess/round2/deviations.html>.
- European Commission (2005). *Groenboek 'Demografische veranderingen: naar een nieuwe solidariteit tussen de generaties'*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- European Council (2002). *Presidency Conclusions Barcelona European Council 15 and 16 March 2002*. Brussels: European Council.
- European Monitoring Centre on Change (2006). *Sector Futures. Childcare services sector*. Dublin: European Foundation for the Improvement of Living en Working Conditions.
- Eurostat (2010). *Statistics*. Luxembourg: European Commission. <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/statistics/themes>.
- Fergusson, E., B. Maughan & J. Golding (2008). Which Children Receive Grandparental Care and What Effect Does it Have? *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 49 (2), 161-169.
- Fokkema, T., S. Ter Bekke & P.A. Dykstra (2008). *Solidarity between Parents and their Adult Children in Europe*. Den Haag: Netherlands Interdisciplinary Demographic Institute.
- Fuller-Thomson, E. & M. Minkler (2001). American Grandparents Providing Extensive Child Care to Their Grandchildren: Prevalence and Profile, *The Gerontologist*, 41 (2), 201-209.
- Georgas, J., K. Mylonas, A. Gari & P. Panagiotopoulou (2004). Families en Values in Europe (pp. 167-202) in W. Arts & L. Halman (Eds.), *European Values at the Turn of the Millennium*. Leiden: Brill.
- Gray, A. (2005). The Changing Availability of Grandparents as Carers and its Implications for Childcare Policy in the UK, *Journal of Social Policy*, 34 (4), 557-577.

- Guzman, L. (2004). *Grandma and Grandpa Taking Care of the Kids: Patterns of Involvement*. Washington D.C.: Child Trends (Child Trend Research Brief 2004-17).
- Hank, K. (2007). Proximity and Contacts between Older Parents and Their Children: A European Comparison, *Journal of Marriage and the Family*, 69, 157-173.
- Hank, K. & I. Buber (2009). Grandparents Caring for Their Grandchildren: Findings from the 2004 Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe, *Journal of Family Issues*, 30 (1), 53-73.
- High Level Group Chaired by Wim Kok (2004). *Facing the Challenge: the Lisbon Strategy for Growth and Employment*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- Igel, C., M. Brandt, K. Haberkern & M. Szydlik (2009). Specialization between Family and State – Intergenerational Time Transfers in Western Europe, *Journal of Comparative Family Studies*, 40 (2), 203-226.
- Immervoll, H. & D. Barber (2006). *Can Parents Afford to Work? Childcare Costs, Tax-Benefit Policies and Work Incentives*. Bonn: The Institute for the Study of Labor IZA (IZA Discussion Paper 1932).
- Kalmijn, M. & W. Uunk (2007). Regional Value Differences in Europe and the Social Consequences of Divorce: A Test of the Stigmatization Hypothesis, *Social Science Research*, 36, 447-468.
- Kalmijn, M. & C. Saraceno (2008). A Comparative Perspective on Intergenerational Support. Responsiveness to Parental Needs in Individualistic and Familialistic Countries, *European Societies*, 10 (3), 479-508.
- Keck, W., P. Hessel & C. Saraceno (2009). *Multilinks Database on Intergenerational Policy Indicators. Methodological Report, version 1*. Berlin: Social Science Research Center Berlin.
- Knijn, T.C.M. & A.C. Liefbroer (2006). More Kin than Kind: Instrumental Support in Families (pp. 89-105) in P.A. Dijkstra, M. Kalmijn, T.C.M. Knijn, A.E. Kompter, A.C. Liefbroer & C.H. Mulder (Eds.), *Family Solidarity in the Netherlands*. Amsterdam: Dutch University Press.
- Kohli, M., H. Künemund & J. Lüdiche (2005). Family Structure, Proximity and Contact (pp. 164-170) in A. Börsch-Supan (Ed.), *Health, Ageing and Retirement in Europe. First results from the Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe*. Mannheim: Mannheim Research Institute for the Economics of Aging.
- Kohli, M. & M. Albertini (2007). *The Generational Contract in the Family. Explaining Regime Differences in Financial Transfers from Parents to Children in Europe*. Barcelona: Universitat Pompeu Fabra (Demosoc Working Paper 2007-24).
- Leder, S., L. Nicholson Grinstead & E. Torres (2007). Grandparents Raising Grandchildren. Stressors, Social Support, en Health Outcomes, *Journal of Family Nursing*, 13 (3), 333-352.
- Lewis, J., M. Campbell & C. Huerta (2008). Patterns of Paid and Unpaid Work in Western Europe: Gender, Commodification, Preferences and the Implications for Policy, *Journal of European Social Policy*, 18 (1), 21-37.
- OECD (2008a). *OECD Family Database. Public Spending on Childcare and Early Education*. Paris: OECD – Social Policy Division – Directorate of Employment, Labour and Social Affairs: www.oecd.org/els/social/family/database.

- OECD (2008b). *OECD Family Database. Enrolment in Day-care en Pre-schools*. Paris: OECD – Social Policy Division – Directorate of Employment, Labour and Social Affairs: www.oecd.org/els/social/family/database.
- Reher, D. (1998). Family Ties in Western Europe: Persistent Contrasts, *Population en Development Review*, 24 (2), 203-234.
- Róžańska -Putek, J., M. Jappens, D. Willaert & J. Van Bavel (2009). *Recoding the Regions of the European Social Survey into the NUTS1 Regional Classification. Illustration: Regional Indicators of Intergenerational Solidarity*. Brussels: Vrije Universiteit Brussel (Interface Demography Working Paper 2009-6).
- Sannen, L. & Hedeboom, G. (2002). *Grootouders of andere familieleden en kinderopvang. Betrokkenheid, motieven, evaluatie en toekomstige bereidheid*. Leuven: Hoger instituut voor de arbeid.
- Santarelli, E. & F. Cottone (2009). Leaving Home, Family Support and Intergenerational Ties in Italy: Some Regional Differences, *Demographic Research*, 21, 1-22.
- Saraceno, C. (2011). Childcare Needs and Childcare Policies: A Multidimensional Issue, *Current Sociology*, 59 (1), 78-96.
- Schenk, N., P. Dykstra & I. Maas (2009). De invloed van Europese verzorgingsstaten op financiële overdrachten binnen families. Een benadering op microniveau, *Mens en Maatschappij*, 84, 329-355.
- Settles, B.H., J. Zhao, K. Doneker Mancini, A. Rich, S. Pierre & A. Oduor, A. (2009). Grandparents Caring for their Grandchildren: Emerging Roles and Exchanges in Global Perspectives, *Journal of Comparative Family Studies*, 40 (5), 827-848.
- Smith Koslowski, A. (2009). Grandparents and the Care of their Grandchildren (pp. 171-190) in J. Stillwell, E. Coast & D. Keele (Eds.), *Fertility, Living Arrangements and Care: Understanding Population Trends and Processes*. Dordrecht: Springer.
- Snijders, T.A.B. & R.J. Bosker (1999). *Multilevel Analysis. An Introduction to Basic and Advanced Multilevel Modeling*. London/Thousand Oaks: Sage.
- Szelewa, D. & M.P. Polakowski (2008). Who Cares? Changing Patterns of Childcare in Central and Eastern Europe, *Journal of European Social Policy*, 18 (2), 115-131.
- Todd, E. (1990). *L'invention de l'Europe*. Paris: Seuil.
- Tomassini, C., S. Kalogirou, E. Grundy, T. Fokkema, P. Martikainen, M. Broese van Groenou & A. Karisto (2004). Contacts between Elderly Parents and their Children in Four European Countries: Current Patterns and Future Prospects, *European Journal of Ageing*, 1 (1), 54-63.
- Unesco (2006). *International Standard Classification of Education ISCED 1997*. Montreal: Unesco Institute for Statistics.
- Van Bavel, J. (2004). Beroepsarbeid van vrouwen en de daling van de vruchtbaarheid in het Westen, 1850-2000. Is er een oorzakelijk verband? *Bevolking en Gezin*, 33 (1), 61-90.
- Vandell, D.L., K. McCartney, M.T. Owen, C. Booth & A. Clarke-Stewart (2003). Variations in Child Care by Grandparents During the First Three Years, *Journal of Marriage and Family*, 65, 375-381.
- Voicu, M. (2004). Work and Family Life in Europe: Value Patterns and Policy Making (pp. 231-254) in W. Arts & L. Halman (Eds.), *European Values at the Turn of the Millennium*. Leiden: Brill.

- Wheelock, J. & K. Jones (2002). 'Grandparents Are the Next Best Thing': Informal Child-care for Working Parents in Urban Britain, *Journal of Social Policy*, 31 (3), 441-463.
- Wolff, F.-C. & C. Attias-Donfut (2007). Les comportements de transferts intergénérationnels en Europe, *Economie et Statistique*, 403-404, 117-142.